

REPERE ALE GNOSTICISMULUI

MARIUS-MARIN NICOARĂ*

ABSTRACT. *Benchmarks of Gnosticism.* This text aims to be a philosophical variant for the introduction to the study of the phenomenon known as *Gnosticism*. Obviously, this study is not intended to contain and / or to highlight everything that is essential and / or important in the complex problem of *Gnosticism*. The starting point, the basis of the incursions in this field, and the hermeneutic filter of our research will be mainly the studies of I.P. Culianu in this field. Can the authentic interest in knowledge ignore Gnosticism? What is the origin of this phenomenon and how has it been interpreted? The study looks for some answers to these questions.

Keywords: *philosophy, issue of knowledge, gnosticism, dualism, religion, salvation*

REZUMAT. Textul de față își propune să fie o variantă, filosofică, de introducere în studiul fenomenului cunoscut sub numele de *gnosticism*. Evident acest studiu nu are pretenția să cuprindă și/sau să scoată în evidență tot ce este esențial și/sau important în problema complexă a *gnosticismului*. Punctul de plecare, baza incursiunilor în acest domeniu și filtrul hermeneutic al cercetării noastre vor fi, în principal, studiile lui I.P. Culianu, dedicate acestui domeniu. Interesul autentic pentru cunoaștere poate ignora fenomenul gnosticismului? Care este originea acestui fenomen și cum a fost interpretat? Studiul caută câteva răspunsuri la aceste întrebări.

Cuvinte cheie: *filosofie, problema cunoașterii, gnosticism, dualism, religie, salvare*

I. Introducere

În momentul de față oricine va fi interesat de acest domeniu nu mai poate face abstracție de lucrările lui Culianu consacrate acestei teme. I.P. Culianu este un

* Doctor în filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; dacmmn@yahoo.com.

reper care nu poate fi ignorat în studiul gnosticismului. În opera lui găsim istoria și inventarul cercetărilor în domeniu, metodele de studiu folosite, astfel încât putem să ne considerăm „echipați” optim pentru scufundarea (sau plonjonul) în gnosticism.

De multe locuri am folosit cuvintele și formulările întâlnite la I.P. Culianu, considerând că este cel mai potrivit mod de a accesa sau înțelege gândirea și intenția acestuia. Sigur că, în anumite situații, am îndrăznit să „cad” (în sensul gnostic în care Sophia/Logosul cade datorită gândirii distincte/independente față de Tatăl) – adică să gândesc independent de Culianu. Nu am făcut-o însă cu intenția de a-l corecta pe maestru. Am încercat doar să-i intuiesc intențiile și să-l fac mai accesibil pentru cititor. Sigur că și formulările găsite sunt perfectibile. Această abordare este doar o variantă și, după cum spune Culianu, sunt posibile dezvoltări/desfășurări infinite ale variantelor de abordare.

Evident, chiar și când am gândit singur (de fapt ce înseamnă să gândești singur?) am folosit cuvinte/gânduri/idei care nu îmi aparțin. De fapt ce îmi aparține? Eventual selecția și succesiunea ideilor prezentate. Poate și gândurile sau/și gândirea lui I.P. Culianu în măsura și în gradul în care aceste gânduri le-am gândit și/sau aprofundat. Și atunci ce înseamnă oare să gândești singur? Vom vedea pe parcurs că o astfel de acțiune sau activitate (aceea de a gândi singur, distinct/separat) conform sistemelor/doctrinelor/miturilor gnostice este originea căderii sau a răului.

Și din nou, care sunt gândurile care ne aparțin? Ne aparține oare vreun gând? Putem spune că ne aparține ceea ce gândim doar în măsura în care gândim ceea ce gândim. De fapt gândim că ne „aparțin” gândurile (nu în sens de posesie, ci în sensul în care „avem acces” la ele, adică în măsura în care le accesăm, în gradul în care participăm la ele și în gradul în care le aprofundăm). În sensul exprimat anterior putem spune că există grade diferite de participare și/sau aprofundare la/a gânduri(lor) sau/și la/a gândire(ii).

Aici am putea reveni la discuția noastră anterioară și am putea aborda și gnostic problema: dacă gândurile pe care le gândim nu sunt decât gânduri „căzute” dintr-o altă gândire sau mai degrabă – dacă respectăm căderea gnostică care produce degradare – copii palide sau degradate sau deformate.

Oricum putem scăpa de aceste întrebări (un fel de rezolvare a problemei) gândind că, în situația noastră avem de-a face cu un studiu despre gândirea lui I.P. Culianu. Deci este firesc să considerăm că (și să ne așteptăm ca) gândirea expusă

și „experimentată” aici să îi aparțină lui I.P. Culianu și prin acest filtru încercăm să înțelegem fenomenul cunoscut sub numele de gnosticism.

Pentru cititorul care dorește o clarificare și o înțelegere mai profundă a ideilor expuse și discutate aici, recomandăm, pe lângă bibliografia acestui studiu, și consultarea bibliografiei impresionante și foarte riguroase oferită de I.P. Culianu în cărțile sale consacrate gnosticismului. În parcursul textului referirea la textele gnostice originale și la scrierile ereziologilor am făcut-o indicând locul unde I.P. Culianu le citează. Nu am indicat sursele precise în interiorul textelor originale, decât acolo unde le-am studiat eu însumi (evident în traducerile din limba română). Am evitat referirea directă la textele și scrierile originale considerând că e mai potrivit să trimit la I.P. Culianu și la lucrările sale, acolo unde eu nu am citit textul original, nici măcar în traducere.

De ce am abordat acest subiect? Mai prezintă oare vreun înțeles/mai are oare vreo relevanță filosofică? Termenii *gignoskein* (a cunoaște) și *gnosis* (cunoaștere) pot desemna în anumite contexte platoniciene sau pitagoricene cunoașterea adevărată (opusă lui *doxa*-opinia sau cunoașterea aproximativă, iluzorie) a ființelor (*onta*) sau chiar cunoașterea lui Dumnezeu (mai târziu în cărțile gnostice sau creștin gnostice).

Termenul *gnosis* implică un genitiv ce desemnează „obiectul” gnozei. În textele cele mai explicite, obiectul gnozei este „Dumnezeu” sau „Bucuria” sau „Ființa” (ceea ce este așa cum este). *Gignoskein* este adesea sinonim cu *horao/horan* (a vedea) sau cu *theorein*. *Gnosis* este legată de o *thea* (viziune, contemplație) și această „viziune” sau contemplație nu presupune o separare între contemplator și contemplat (între subiect și obiect), ci înseamnă participare/comuniune. Este vorba de o *apothesis* (În-Dumnezeire-intrare în Dumnezeu, în Ființă, în ceea ce este - to on). Gnoza nu este o cunoaștere conceptuală și discursivă. Este trăire și experiență. Este transcendere a contrariilor. Este logosul lui Heraclit.

Problema/tema cunoașterii este o problemă veșnică a filosofiei, fie că o respingem, fie că o acceptăm, fie că o desemnăm prin /sau o gândim prin termenul de *episteme*, fie că o abordăm prin/sau folosim termenul de gnoză. În măsura în care tema cunoașterii mai prezintă vreun interes/sau vreo relevanță atunci și studiul nostru se va bucura de același interes sau relevanță. Sigur că abordările asupra acestei probleme a cunoașterii au fost, sunt și foarte probabil (în afară de cazul în care nu enunțăm și în filozofie formula-analogă cu: „cel mai mare fotbalist

al tuturor timpurilor”, condiționând și viitorul) variate și diferite; totuși cel puțin în opinia (nu gnoza) noastră studiul acestui fenomen cunoscut sub numele de gnosticism aduce mai multe beneficii. Care sunt acestea? Lăsăm pe cititor să le descopere, precizând că acestea nu vor apărea doar prin simpla citire a acestui text.

II. Problema originii gnosticismului

Originea gnosticismului este necunoscută și istoria începuturilor sale este controversată. La congresul de la Messina organizat de către Ugo Bianchi, profesorul și mentorul lui Ioan Petru Culianu, în aprilie 1966¹ s-a constatat din nou cât de delicată este problema definirii și a originilor gnosticismului. Marton Smith, prezent la acest congres, observă că abordarea lui Hans Jonas are ca rezultat un „katzenkonzert de origini contradictorii” care pot fi orifice, iraniene, iudaice, creștine, samaritene, mesopotamiene, siriene, grecești, șamanice și așa mai departe. Polemica asupra problemei gnosticismului a continuat la congresul de la Stockholm în 1973 și la Conferința de la Yale, dedicată „Redescoperirii gnosticismului”, în 1978.

În mod tradițional ereziologii încearcă să lege gnosticismul de strămoși convenționali. De exemplu, Irineu din Lyon încearcă să întoarcă întregul gnosticism la Simon din Samaria. Acesta este considerat de către Irineu părintele tuturor ereziilor, „*Simon Samariteanul este cel de la care provin toate ereziile*”².

Teza tradițională considera *gnoza* ca o erezie creștină născută dintr-o contaminare a creștinismului cu sistemele păgâne (astfel de secte gnostice ar fi pitagorismul și platonismul).³ Se considera că nu putem detașa gnoza de creștinism. Gnosticismul era văzut ca o problemă ce ține prin esență de istoria Bisericii.

Prin școala germană de istorie a religiei (religionsgeschliche Schule) având ca reprezentanți pe Wilhem Anz, Richard Reitzenstein, Wilhelm Bousset, care aplică unele metode comparative, se ajunge la concluzia că, gnosticismul nu mai e o problemă interioară creștinismului, ci proprie istoriei bisericii; el devine un fenomen al istoriei generale a religiilor.

¹ Culianu, Ioan Petru – *Gnosticism și gândire modernă: Hans Jonas*, Editura Polirom, Iași, 2006, pp. 209-210.

² Puech, Henri-Charles – *Despre gnoză și gnosticism*, Editura Herald, București, 2007, p. 191.

³ Ibid, pp. 188, 197.

Pentru Bultmann (reprezentant al școlii germane) gnoza este o mișcare religioasă precreștină orientală care face concurență creștinismului. El identifică mitul gnostic în destinul sufletului sau al unei ființe originare care cade, în mod similar cu teza „misterului iranian al salvării”, propus de R. Retzenstein. Care este raportul între creștinismul primitiv și gnoză în viziunea lui Bultmann? Conform lui Bultman concepția asertivă despre om este opusă celei grecești – natura umană esențială nu este în logos, ci în voință. Existența este concepută ca o încercare, căutare, vrere și de aici necesitatea apelului la grația salvatoare. Răul, în Noul Testament, nu e o privațiune, ca și la greci, el are un conținut pozitiv – „păcatul”. Trecutul este păcatul și omul îl poartă cu sine. Raportul cu Dumnezeu poate fi restabilit numai prin recunoașterea vinei și prin obținerea iertării. Conform lui Bultmann poziția omului în lume este în creștinism foarte asemănătoare cu cea prezentă în gnoză. Existența precreștină se caracterizează prin neputința și teama ei, prin sclavia umană în raport cu puterile cosmice. Conceptul despre cosmos al lui Ioan sau de „lumea aceasta” aflată în puterea Satanei și creștinii văzuți ca „străini” și „pelerini”, „cetățeni” ai cerului – toate acestea sunt concepte gnostice. Transcendența lui Dumnezeu este la fel de radicală ca și la gnostici și în același timp relevantă în/prin Hristos. Salvarea creștină e înțeleasă de Bultmann conform mitului gnostic. I.P. Culianu apreciază contribuția lui Bultmann și a lui Hans Jonas criticând invenția școlii germane, care acreditează ideea unei origini iraniene și precreștine a gnosticismului⁴.

Gilles Quispel, prin studiile sale a ajuns la concluzia că gnosticismul nu are o origine iraniană ci, ca și creștinismul primitiv e un produs între iudaism și elenism⁵. Oricum s-a constatat că gnosticii importanți, precum Basilide și Valentin, în secolul al II-lea nu sunt conștienți/nu consideră că reprezintă un curent heterodox în interiorul creștinismului – se pare că originea gnosticismului nu o putem găsi/stabili în mod cert nici doar în interiorul creștinismului, nici doar în exterior (pre, simultan sau posterior creștinismului). Cercetătorii moderni au prezentat (conform lui H. Jonas) pe rând ipoteza unei origini grecești, babiloniene, egiptene, iraniene și a oricăror combinații posibile a acestora între ele, cu elemente iudaice și creștine. Conform lui Hans Jonas gnosticismul este de fapt, un produs al sincretismului⁶.

⁴ Culianu, Ioan Petru – *op. cit.*, p. 109.

⁵ *Ibidem*, p. 110.

⁶ *Ibidem*, p. 111.

În cazul în care gnosticismul se naște odată cu Simon din Samaria atunci el nu poate fi precreștin (aceasta e poziția lui H.Ch. Puech și a lui H. Jonas)⁷. Pentru H.Ch. Puech „*dacă există gnostici există și gnosticism*”⁸. La fel, H. Jonas, consideră gnosticismul ca fiind diferit și independent de creștinism dar cu firești puncte de contact, răspunzând aceluiași situații umane – încă de la început a existat o interpenetrare a lor.

Există și varianta considerării gnosticismului ca moștenitorul de drept, chiar dacă nu de fapt al speculațiilor „misteriosofice” apărute în spațiul grecesc chiar înainte de Platon (ex. misterele Eleusine, Orfismul)⁹. În privința misterele Eleusine a se vedea și Mircea Eliade¹⁰, iar în privința Orfismului pe Reynal Sorel¹¹. Este util să-l menționăm aici și pe Adolf Harnach care consideră gnosticismul ca o „*secularizare dusă la cel mai înalt punct al său și o elenizare radicală și timpurie a creștinismului cu respingerea vechiului testament*”¹².

Revenind la Simon din Samaria căruia în mod tradițional i se atribuia paternitatea tuturor ereziilor creștine începând cu Irineu din Lyon vom aplica asupra lui metoda lui I.P. Culianu. Textul original pe care îl atribuie Ipolet lui Simon – „*Marea revelație*” (Apophasis) este o scriere nedualistă, în care divinitatea supremă este văzută în același timp ca demiurg bun al cosmosului. Textul conține și o interpretare alegorică a Pentateucului, fără nici o urmă de antiudaism. Eresiologii care îl consideră pe Simon gnostic îi atribuie acestuia Legea Despotismului îngerilor celești care guvernează prost lumea. Este evident deci că autorul Revelației nu se identifica cu același Simon. Conform lui Culianu sunt posibile patru ipoteze logice: Revelația nu este adevărata mărturie a doctrinei lui Simon (+/-); ca părinte al gnosticismului Simon nu putea să scrie Apophasis (-/+); Simon nu este nici Gnostic, nici autorul lui Apophasis (-/-); Simon a suferit o schimbare care l-a dus de la Apophasis la Gnosticism sau viceversa (+/+).

Erudiții/cercetătorii din toate timpurile au studiat toate aceste ipoteze. Folosind criteriul falsificabilității¹³, considerat esențial în orice teorie științifică,

⁷ Ibidem, p. 112.

⁸ Puech, Henri-Charles – *op. cit.*, p. 205.

⁹ Culianu, Ioan Petru – *op. cit.*, p. 113.

¹⁰ Eliade, Mircea – *Istoria credințelor și ideilor religioase (vol. I-III)*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p. 305.

¹¹ Sorel, Reynal – *Orfeu și orfismul*, Editura Teora, București, 1998.

¹² Puech, Henri-Charles – *op. cit.*, p. 183.

¹³ Popper Karl, *Logica cercetării*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981.

observăm că nici una dintre ipoteze nu se susține, deoarece este nefalsificabilă. Nu putem obține o soluție „obiectivă” a problemei deoarece toate cele patru ipoteze sunt la fel de „adevărate” sau „false”¹⁴.

Mărturia cea mai importantă în privința lui Simon este cea a lui Irineu (sursa principală a ereziologilor ulteriori). Irineu nu-i atribuie lui Simon ideea unui demiurg rău al cosmosului. Lumea a fost făcută de îngeri și de puteri derivate din Ennoia (Gândirea tatălui primordial). Îngerii își dispută puterea și de aceea lumea este prost guvernată. Ei o țin prizonieră pe propria lor mamă (Ennoia) „din invidie, nevrând să fie considerați ca produsul altcuiva”. O împiedică să se întoarcă în cer la Tatăl, prin încarcerarea într-un corp omenesc. Mama celestă trasmigreză dintr-un corp în altul. Simon este însuși Tatăl, care vine să o răscumpere/salveze pe frumoasa Elena, care a ajuns prostituată. Simon și Elena – Ennoia au capacitatea de a-l elibera pe om de tirania îngerilor care au fixat legea. Legea este arbitrară și ține lumea în sclavie. Lumea va fi distrusă de adepții săi și vor obține eliberarea.

Cei mai mulți cercetători care l-au studiat pe Simon au optat pentru ipoteza negativă (-/-) – Simon nu ar fi nici Gnostic, nici autorul scrierii Apophasis.

Irineu îl consideră pe Menandru succesorul direct al lui Simon, iar ca succesori al lui Menandru pe Saturnin sau Saturnil. Acesta este primul care îl anexează pe Isus sistemului său. Parcurgând toate aceste puncte de vedere și ținând cont și de uriașa răspândire a miturilor dualiste sau de tip *gnostic* în lume, desprindem și noi, concluzia lui I.P. Culianu.

Toate sistemele gnostice, fără excepție, apar ca transformări ale altora și se poate afirma că fac parte dintr-un „obiect ideal” supraordonat, ale cărui posibilități sunt explorate de mințile omenești din toate vremurile, fără deosebire de timp sau spațiu. Conform lui Culianu gnosticismul – ca orice idee sau sistem de idei – își are originea doar în mintea umană. Așadar, originea gnosticismului nu trebuie căutată în vreun spațiu și/sau timp fizic sau geografic ci într-un spațiu logic, populat cu „obiecte ideale”.

O vreme a fost în vogă teoria lui Robert M. Grant¹⁵ conform căreia originile gnosticismului s-ar afla în nemulțumirile produse în unele cercuri evreiești de distrugerea celui de-al doilea templu din Ierusalim, în anul 70 d.C. Ulterior, R.M. Grant

¹⁴ Culianu, Ioan Petru – *Arborele Gnozei*, Editura Nemira, București, 1998, p. 99.

¹⁵ Ibidem, p. 91.

a optat pentru filosofia lui Platon, considerată componentă primară a gnosticismului. De asemenea, Simone Petrement și Ugo Bianchi au identificat originea gnosticismului în dualismul antic cosmic din Grecia antică, considerat o consecință a elenismului (a se vedea Fernand Robert)¹⁶.

În rezumat, variantele propuse ca origine a gnosticismului ar fi:

În secolul XIX originile gnosticismului au fost căutate în Egipt și în Mesopotamia. Influența religiei sau iconografiei egiptene și a religiei babiloniene asupra unor curente gnostice pare foarte probabilă. Originea iraniană, ne-creștină, chiar precreștină a gnosticismului a fost asumată de școala germană de istoria religiilor.

În a doua jumătate a secolului XIX au existat autori care au considerat gnosticismul un curent religios ebraic. Această variantă este întâlnită și în secolul XX. Cei care resping originea ebraică (ex. H.Jonas) consideră că mai potrivită ar fi originea Samaritană a gnozei.

Ar mai fi poziția ereziologică, afirmată și de Harnack și anume, aceea a originii grecești sau Greco-elenistice a gnozei. Această poziție este sprijinită și de Simone Petrement și de Ugo Bianchi.

III. Problema dualismului

Abordarea gnosticismului este problematică, nu numai pentru că se leagă de toate – istoria Bisericii, situația iudaismului la apariția creștinismului, misterele eleniste, religiile orientale, sincretismul Orientului, relația dintre iudaism și elenism în preajma apariției creștinismului – dar și pentru că există sisteme gnostice a căror „circumscriere” este discutabilă. Există chiar și o mulțime de sisteme în interiorul aceleiași școli.

Creștinii și dualiștii folosesc aceleași scrieri pe care le abordează diferit. Gnosticii folosesc și mituri care nu au nici o legătură cu creștinismul-mituri pe care nu le împrumută nici de la iudaism, nici de la religiile Iranului, ci doar de la „dualism” ca atare. Dualismul în calitate de categorie istorico-religioasă are propriile sale mituri care nu sunt decât „dualiste”. În același sens, mitul potopului, înainte de a fi iudaic, grec, mesopotamian sau maya, poate fi considerat în primul rând mitul potopului.

¹⁶ Robert, Fernand – *Religia greacă*, Editura Teora, București, 1998.

Thomas Hyde în 1700 a inventat cuvântul *dualism* pentru a caracteriza una din trăsăturile cele mai specifice ale religiei persane: opoziția a două spirite. În ceea ce privește definiția dualismului, nu s-a ajuns la un acord universal între cercetători. Același termen se aplică lui Platon, creștinismului, lui Descartes, religiei mandeenilor și gnosticismului. Din punct de vedere ontologic, dualismul se referă la opoziția a două principii. Este vorba deci de două entități separate care generează, fiecare, o creație proprie. Pornind de la dualismul ontologic de bază se obține un dualism cosmologic la nivelul creației.

Este oare dualismul opus monismului sau monoteismului? Într-un înțeles strict al termenului monist sau monoteist ar trebui considerate ca „dualiste” toate sistemele în care ființa este transcendentă în raport cu lumea. Dihotomia monism versus dualism pare să fie valabilă și mai ales aplicabilă, deși găsim puține doctrine/sisteme filosofice/filosofico-religioase/religii în care dihotomia să se păstreze netă și absolută de la început până la sfârșit. În cele mai multe situații Răul apare ca o „cădere” și este până la urmă alungat de Bine. În cazurile în care Răul reprezintă un principiu în sens tare, el va continua să existe înlănțuit și după înfrângerea finală.

Situația dualistă netă apare de cele mai multe ori acolo unde principiul Răului nu este coetern Principiului Unic care transcende orice creație. În acest caz, dualismul este doar un accident în interiorul unui sistem cu premise și finalități moniste. Adesea variațiile miturilor și a diferitelor sisteme de gândire nu permit să se stabilească o distincție clară, netă și generală a sistemului respectiv.

Definiția dată dualismului de către Ugo Bianchi este următoarea: „*Sunt dualiste religiile și concepțiile de viață conform cărora două principii, coetern sau nu, întemeiază existența reală sau **aparentă**, a ceea ce există și se manifestă în lume*”¹⁷. Pentru I.P. Culianu dualismul semnifică „opoziția a două principii”¹⁸.

În privința originii dualismului s-au emis mai multe variante: ipoteza unui dualism slav a fost susținută de A.N. Veselovski după ce a descoperit în lumea slavă mai multe povestiri folclorice dualiste despre creația lumii prin „plonjon cosmogonic”. În 1889 cercetătorul finlandez Iulian Kron l-a făcut să-și schimbe opinia – „*legendele dualiste sunt de origine fino-ugrică și uralo-altaică*”. În 1891, după descoperirea unor versuri nord-americe de mituri dualiste Veselovski va susține ipoteza „genezei independente” a povestirilor în „diverse arii etnice”¹⁹.

¹⁷ Culianu, Ioan Petru – *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 21.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, p. 22.

Am văzut în capitolul despre problema originii că gnosticismul este pus în relație și cu iudaismul (și istoria sa religioasă) deși gnosticismul este considerat dualist iar iudaismul respinge reprezentările dualiste²⁰.

În scopul clarificării diferenței între doctrinele dualiste și doctrina Bisericii, Ugo Bianchi a formulat un cuplu de opoziții: „păcat originar”/„păcat antecedent”. Dualiștii ar explica situația decăderii actuale a lumii și a omului printr-un eveniment dezastruos care precedă creația omului sau a cuplului uman primordial (aceasta ar fi „păcatul antecedent”) iar iudeo-creștinismul pune decăderea în legătură cu liberul arbitru al lui Adam și al Evei – acesta fiind „păcatul originar”. I.P. Culianu constată că această dihotomie între un păcat originar și un păcat antecedent nu poate fi susținută.

Simone Pétrement în studiile sale asupra formelor dualismului platonician ajunge la concluzia că acesta poate fi așezat în același raport tipologic împreună cu gnosticismul, maniheismul, chiar și împreună cu formulele dualiste din Noul Testament. De asemenea, Ugo Bianchi constată că moștenirea dualistă platoniciană se bazează pe tradiții mai vechi provenite de la Orfeu, Pitagora și Empedocle. Există mai multe elemente similare între stilul de viață orfic și gnostic (de exemplu: practicarea ascezei și faptul că nu mâncau carne). Orficii sunt net antisomatici, anticosmiști în raport cu obiceiurile majorității oamenilor. Nu este sigur dacă orficii împărtășeau ideea metensomatozei (reîncarnarea aceluiași suflet în mai multe corpuri), dar este aproape sigur ca această idee era împărtășită de pitagoreici, de Empedocle din Agrigent și de Platon²¹.

Un exemplu de dualism poate fi și Budismul. Analogiile care se pot face între gnosticism și budism sunt evidente. Budismul este o religie dualistă al cărei mesaj anticosmic și antisomatic este vizibil în formula „totul este suferință, totul este neadevăr”. În Calea cea Mică (Hināyāna) este prezentă opoziția dintre samsara (ciclul transmigrațiilor/reîncarnărilor) și Nirvāna. În Mahāyana această dihotomie este discutabilă deoarece se proclamă „identitatea” între samsara și Nirvana²².

²⁰ Cuiianu, Ioan Petru – *Gnosticism și gândire modernă: Hans Jonas*, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 110 și Cuiianu, Ioan Petru – *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Editura Polirom, Iași, 2002, pp. 24-25.

²¹ Eliade, Mircea – *Istoria credințelor și ideilor religioase – volumul II*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p. 177.

²² Eliade, Mircea – *Istoria credințelor și ideilor religioase – volumul II*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p.73, 91.

Cel mai cunoscut și mai accentuat dualism îl întâlnim în Iran. Avem aici dualismul lui Zoroastru și unul mai specific al mișcării heterodoxe zervanite din secolul III p.C.²³ În ce măsură este zoroastrismul dualist? Avem de a face cu un dualism care nu se referă la opoziția dintre spirit și materie, dintre sus și jos (dintre idei și lucruri) ca și în tradiția platoniciană, ci dintre două forțe rivale spirituale și morale: Binele și Răul, Lumina și Tenebrele, Ordinea și Dezordinea (Ohrmazd și Ahriman). Crearea lumii se datorează lui Ohrmazd. Ea este esențial bună, deși Ahriman a întinat-o ulterior. Ultima perioadă cosmică se va caracteriza ulterior prin triumful final al lui Ohrmazd asupra lui Ahriman.

În scopul ordonării și clasificării diverselor și variatelor caracteristici ale dualismului, Ugo Bianchi construiește o tipologie care înregistrează principalele perechi de trăsături opuse prezente în toate sistemele dualiste: radical/ moderat; eschatologic (sau linear)/dialectic (sau ciclic); anticosmic/procosmic.

Prima pereche de trăsături se referă la originea situației dualiste: dacă cele două principii sunt coetern, dualismul este radical; dacă principiul Răului apare la un moment dat din cauza vreunui „păcat antecedent, avem de-a face cu un dualism moderat sau monarhian (pentru că are un singur arché sau principiu). A doua pereche se referă la rezolvarea sau la finalul conflictului dualist: dacă conflictul dispare în momentul în care monarhia principiului Bun va fi stabilită sau restabilită, avem de-a face cu un dualism eschatologic; în situația în care conflictul se repetă ciclic avem un dualism dialectic.

A treia pereche se referă la poziția lumii în cadrul conflictului: dualismul anticosmic crede că lumea este rea, iar dualismul procosmic afirmă bunătatea lumii.

Cu ajutorul acestor trei dihotomii fundamentale, Ugo Bianchi stabilește următorul tablou al formulelor de dualism: zoroastrismul (radical, eschatologic, procosmic); orfismul și Empedocle (radical, dialectic), Heraclit (radical, dialectic); dualismul indian atman/maya (radical, dialectic); Platon (radical, dialectic, procosmic); gnosticismul „moderat” (moderat, eschatologic, anticosmic); maniheismul (radical, anticosmic); neoplatonismul (moderat, dialectic, procosmic); mandeismul (radical); bogomilismul (moderat, eschatologic, anticosmic); catharii „radicali” (radical, anticosmic); catharii „monarhici sau moderați” (moderat, anticosmic). Acest tablou

²³ Eliade, Mircea – *Istoria credințelor și ideilor religioase – volumul I*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, p. 318.

este foarte util pentru a distinge între ele principalele forme de dualism. Pentru analiza la un nivel mai precis (la micronivel) este necesară introducerea altor dihotomii.

Într-o formulare finală Ugo Bianchi definește gnosticismul ca o „iudaizare” și „creștinare” acută a misteriosofiei greco-eleniste.

Hans Jonas a identificat și el ca o trăsătură de bază a gnosticismului, dualismul. A mai stabilit, alături de faptul că este diferit de orientările non-dualiste și că este anti-cosmic și nu procosmic și că are două variante: una moderată și alta radicală. O trăsătură importantă a gnosticismului stabilită de Hans Jonas se referă la sistemul vertical împărțit de neoplatonism, care constă dintr-o ierarhie de principii, inferiorul derivând totdeauna din cel superior. O altă trăsătură specifică pentru gnosticismul moderat este conform lui H. Jonas și I.P. Culianu așa numita „devoluție”.

Germanul Hans Martin Schenke a descoperit o altă idee importantă și anume ideea consubstanțialității dintre partea spirituală a omului și divinitatea transcendentă²⁴. Conform acestei idei principiul antropocentric ar fi negat (aceasta pentru că oamenii nu ar mai aparține acestei lumi și în consecință gnosticul nu se va mai conforma acesteia).

O problemă importantă derivă chiar din conceptul de dualism. Dacă o putere divină care greșește creează o lume inferioară asemănătoare cu lumea superioară (exemplu copie față de model), este acesta dualism? Dacă da, atunci putem gândi și creștinismul în paradigma dualistă? Sau putem avea în vedere și interpretarea dualistă discutabilă a platonismului. În ce măsură poate fi considerat dualist Platon? Opoziția între sus și jos, între Idei și lucruri este una autentică, dacă ținem cont de faptul că jos-ul derivă de/din sus, iar lucrurile nu există fără Idei?

Conform lui I.P. Culianu dualismul nu este doar o doctrină care se poate transmite, moșteni sau răspândi ci în primul rând un proces de gândire, având o infinitate de variante posibile plecând de la o simplă analiză logică.

IV. Mituri dualiste

Ugo Bianchi descoperă faptul că numeroase mituri prezente în marile religii au un aspect și o origine dualistă. De asemenea, la un moment dat s-a descoperit că miturile dualiste nu sunt și nu pot fi restrânse la aria Orientului Mijlociu și Apropiat sau la lumea greco-romană. Acestea sunt răspândite în întreaga Asie, Australia, Oceania, Țara de Foc și cele două Americi.

²⁴ Culianu, Ioan Petru – *Arborele Gnozei*, Editura Nemira, București, 1998, p. 94.

De exemplu, personajul Demiurgului șarlatan (vestitul Trickster – așa cum este cunoscut și la Eliade) este foarte răspândit în America de Nord. Acesta este creatorul lumii prin plonjon cosmogonic. Similar cu doctrinele gnostice este și antagonist al Creatorului și răspunzător pentru reorganizarea defectuoasă a lumii, datorită căreia cosmosul și umanitatea este alterat(ă) și degradat(ă). Într-o versiune a mitului cosmogonic al indienilor maidu din California (varianta nord-vest) pământul a fost creat de Ființa celestă cu ajutorul Broaștei Țestoase care aduce nămol de pe fundul mării. În absența Creatorului și a Țestoasei, din pământ iese Coyotul. Când Creatorul plămădește cuplul promordial, Coyotul își arată dezaprobarea, nereușind să facă ceva mai bun, este nevoit să își recunoască nereușita punând în circulație prima minciună în lume. În timpurile originare oamenii pot să întinerească continuu scâldându-se într-un lac special. Kusku, Primul Om, este singurul care nu se va lăsa convins de Coyot să își dea nemurirea în schimbul unei condiții de muritor. Primul copil al Coyotului va fi și primul mort. Până la urmă Coyot se sinucide, iar Kusku împreună cu fiul acestuia dobândesc o nemurire celestă.

În versiunea din nord-est, Coyotul există de la început alături de Creator. Când el afirmă: „Suntem doi conducători”, Creatorul nu-l contrazice. Coyotul poate să ia orice înfățișare, îl imită pe Creator și are pretenții de întâietate. Condiția umană este în sarcina Coyotului – acesta se ocupa de nașteri, căsătorie și moarte. Creatorul, înainte de a se retrage, lasă în lume două fire de stof care se transformă în șerpi cu clopoței și care îl vor ucide pe fiul Coyotului.

Tricksterul american, Demiurg uneori și totdeauna șarlatan, ia înfățișarea mai multor animale: este Corb în Alaska și în Columbia Britanică; spre sud, este Dihor și Coțofană albastră; pe podișurile vestice e Coyot; în câmpii este Iepure; pe coasta Pacificului, în Marile Câmpii și în regiunea Mackenzie, are formă umană. În California populațiile pomo fac din Coyot un Creator, yuki îl consideră un secund al Creatorului, iar maidu – adversarul lui.

Povestirile dualiste cu Tricksterul fac obiectul cărții lui Ugo Bianchi, *Il Dualismo religioso* (1958)²⁵.

Populațiile din pădurea tropicală cuprinsă între fluviile Orinoco și Amazon și regiunea muntoasă a Guyanei au credințe uimitor de similare cu ale miturilor gnostice. Principalele divinități ale acestei arii ocupă o poziție intermediară între

²⁵ Culianu, Ioan Petru – *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 33.

Ființa Supremă și un erou civilizator. Fundamental pentru interesul nostru este faptul că în experiența religioasă a indienilor pădurii tropicale întâlnim existența unui cosmos invizibil care se suprapune celui cotidian și care este accesibil numai în stări „alterate” ale conștiinței; visul, transa extatică, viziunea provocată de ingestia unor droguri sau de o predispoziție naturală sau dobândită în urma unui antrenament special²⁶.

Un alt mit sugestiv pentru dualismul gnostic este cel al zervanismului sau zurvanismului. Zervan/Zurvan (Zrwan înseamnă Destin sau Glorie) aduce timp de o mie de ani jertfă pentru ca să aibă un fiu. Pentru că s-a îndoit de eficacitatea jertfei a zămislit doi fii: Ormazd în virtutea sacrificiului oferit și Ahriman în virtutea îndoielii încercate. Zervan a hotărât să îl facă rege pe primul născut. Ahriman străpunge uterul și se prezintă tatălui. Acesta nu-l recunoaște, spunând: „Fiul meu este înmiresmat și luminos, tu ești întunecat și miroși urât”. Totuși pentru ca să nu își calce jurământul, Zervan îi acordă domnia pentru o perioadă de nouă mii de ani, după care va domni Ohrmazd. Fiecare dintre cei doi frați creează. Tot ceea ce creează Ohrmazd era bun și drept, iar ceea ce făcea Ahriman era rău și stâmb. Aici Zervan nu are nici un rol în creație și se recunoaște ca fiind transcendent și transcendent²⁷.

La dogonii din Mali, Demiurgul șarlatan, Ogo-Yurugu, este vulpoiul palid, independent, dar nemulțumit, activ, inventiv și distrugător, îndrăzneț dar și temător, neliniștit, șmecher și dezinvolt. Nașterea lui este similară cu cea a lui Ahriman. Ogo-Yurugu n-a avut încredere în promisiunea tatălui său – zeul cerului Amona – care i-a oferit pe sora lui geamană de soție. Acest principiu al gemelității corespunde cu perechile de gnostici, aflate în unire matrimonială.

Degradarea lumii se explică la cei mai mulți gnostici prin întruparea îngemănării divine spre zona „periferică” (căzută) a eonilor care emană de la Tatăl. Semnalăm și faptul că egiptologul Herman te Velde a remarcat antagonismul între Osiris și Seth-Typhon (acesta din urmă ca o figură tipică a Tricksterului).²⁸

Prometeu este cel mai cunoscut Trickster. Răpirea focului figurează printre isprăvile cele mai obișnuite ale Tricksterului nord-american și paleo-siberian.

Mitul Tricksterului răspândit în numeroase tradiții religioase sau etnologice manifestă atât rol de personaj rău cât și rol civilizator. După părerea lui I.P. Culianu

²⁶ Eliade, Mircea; Culianu, Ioan Petru – *Dicționar al religiilor*, Editura Humanitas, București, 1993, p. 60.

²⁷ Eliade, Mircea – *Istoria credințelor și ideilor religioase – volumul II*, Editura Universitas, Chișinău, 1992, pp. 300-304.

²⁸ Culianu, Ioan Petru – *op. cit.*, p. 35.

accentul trebuie pus pe aspectul său antinomist (el se află în afara și/sau împotriva oricărei ordini-nomos-divine sau umane).

Observând această răspândire universală a miturilor de tip gnostic sau a motivului Demiurgului Trickster, Claude Lévi-Strauss afirmă că „ne găsim în prezența unuia și aceluiași mecanism al gândirii umane care produce peste tot povestiri similare”²⁹.

V. Societăți dualiste

În America de Sud s-au semnalat un tip de comunități care manifestă tipare de gândire și comportament specifice dualismelor gnostice.

În 1539, douăsprezece mii de tupi din Brazilia au pornit în căutarea Pământului unde Răul nu există. Au ajuns în Peru doar trei sute. Foamea și bolile i-au omorât aproape pe toți.

În 1602 iezuiții opresc o migrație de trei mii de indieni din Bahia, conduși de un profet în căutarea Țării unde Răul nu există.

În 1609 căpitanul hughenot La Ravardiére întâlnește un grup de indieni din Pernambuco plecați la fel, în căutarea Țării fără de Rău. Îi debarcă în insula San Luis de Maranhao, unde Părintele Yves d'Evreux îi găsește trei ani mai târziu.

În 1605 un metis urmat de opt mii de persoane pornește spre aceeași țintă, cu același scop.

Între 1820 și 1870 mulți guarani de la sud de Mato Grosso pleacă spre „Orient”. Câțiva dintre ei ajung la Atlantic, unde Kurt Nimnendoju îi întâlnește în 1912.³⁰

Diverși autori au căutat diverse explicații pentru aceste deplasări uriașe de comunități sau chiar de populații. Se pare totuși că motivația fundamentală care a avut puterea să miște populații întregi a fost credința în existența unui „Tărâm”, a unei Lumi în care dispare răul de aici. Această poziție/mișcare, această atitudine este specific gnostică. Este vorba de o dualitate între această lume concepută/gândită și trăită ca fiind un rău și o lume transcendentă acesteia unde Răul este abolit, sau unde nu a existat niciodată.

Aceste mișcări au comun cu dualismul gnostic: anticosmicul (credința că acest univers este rău, că această lume este rea) – credința într-o transcendență,

²⁹ Culiianu, Ioan Petru – *op. cit.*, p. 36.

³⁰ Culiianu, Ioan Petru – *Gnozele dualiste ale Occidentului*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 42 și Eliade, Mircea; Culiianu, Ioan Petru – *Dicționar al religiilor*, Editura Humanitas, București, 1993, pp. 61-62.

într-un Bine aflat dincolo de aici (aici fiind Răul) – probabil și antisomatismul având în vedere disprețul acestor oameni pentru propria lor viață în pornirea lor de a căuta Țara Binelui. Este evidentă tendința lor de a-și sacrifica viața aceasta și deci implicit putem spune și corpul. Corpul poate fi interpretat eventual ca un mijloc de accedere la „transcendență” (Țara fără de Rău).

Am putea găsi la aceste populații și o analogie cu nihilismul, cu amendamentul că nihilismul neagă lumea aceasta fără să creadă într-o lume transcendentă pe care ar urmări să o obțină. În acest sens, autodistrugerea acestor populații (societăți) este comparabilă neantizării (nihilizării?) întrucât nu știm dacă și în ce măsură au obținut ceea ce au căutat (oricum nu pe această planetă sau nu în spațiul perceptibil senzorial).

Concluzii

Parcurgerea unui text este posibilă în mai multe moduri - în funcție de perspectiva în care suntem situați vom citi și vom interpreta diferit. Credem că pentru înțelegerea oricărui text sau a oricărei gândiri este nu doar important ci fundamental să conștientizăm înțelesurile cuvintelor pe care le folosim, să conștientizăm gândurile pe care le gândim, să regândim gândurile, să ieșim din înțelesurile pe care eram obișnuiți să le acordăm unor cuvinte și/sau gânduri să regândim cuvintele și gândurile, să regândim înțelesurile. Problema nu constă în faptul că nu știm, ci în faptul că „ceea ce știm” nu e chiar așa cum credem că este sau nu e numai așa. Acțiunea nu este doar în sensul de a căuta o cunoaștere nouă, în afara cunoașterii pe care o „posedăm” deja, ci în sensul regândirii „ cunoașterii pe care o avem”, reinterpretării și conștientizării.

Aceste rânduri pot fi o invitație gnostică sau o întoarcere la sine (anamneza platoniciană), în sensul că prin conștientizare, reinterpretare, regândire ajungem „undeva - cândva” (ca să folosim și inițiativa lui Culiianu de a aplica spațiul – timpul în plan social și uman) într-un „loc” (aloc) în care vom avea acces la o cunoaștere pe care nu o putem numi teoretică sau defini într-un raport de opoziție cu practica. Această cunoaștere presupune o unitate între subiect și obiect prin analogie cu androginia gnostică înaintea căderii provocată de separarea între subiect și obiect.

Conform mitului căderii, la fel de răspândit ca și mitul ascensiunii sufletului (al întoarcerii acestuia la locul de origine) am putea interpreta că omul are posibilitatea de a accesa absolutul. Acest absolut poate fi văzut ca un neant din punct de vedere al acestei lumi sau al locuitorilor acestei lumi. Oricum această lume din punct de vedere al Absolutului (îl numim convențional astfel) conform lui Culianu este un fel de Platlanda. Lumea de „dincolo” este populată cu „obiecte ideale” în timp ce obiectele și/sau formele de aici sunt doar secvențe/evenimente spațio-temporale. Lumea acesta împreună cu conținutul ei nu este așa cum o vedem, așa apare doar pentru „locuitorii” din „interior” ai Platlandei noastre. Pentru accesarea sau cunoașterea unei alte lumi aflate undeva în transcendență avem nevoie de o cunoaștere specială (de o gnoză). Această transcendență poate fi interpretată doar transcendentă nu și transcendent pentru că „obiectele” și „evenimentele” acestei lumi nu sunt complet separate de lumea dimensiunilor superioare. Acestea pot fi interpretate doar ca „degradări” sau „căderi” ale „obiectelor ideale” enunțate de Culianu. Dacă „lucrurile” se petrec astfel atunci înțelegem de ce Culianu afirmă că intenția de a căuta originile sau cauzalitatea fenomenelor în această lume este sortită eșecului. Pentru că formele acestei lumi nu derivă și nu descind din alte forme anterioare care se află tot în această lume, dar în trecut. Culianu face apel la o anterioritate logică și verticală. Ceea ce se află și se întâmplă în această lume își are originea de fapt, conform lui Culianu, într-o lume superioară. Din nou precizăm că această lume superioară nu este separată/ distinctă de aceasta într-un mod absolut. Această lume este exprimarea deformată, transformată a celei superioare. Obiectele și evenimentele de aici nu sunt alte obiecte și alte evenimente cu existență autonomă în raport cu „obiectele ideale” ale lui Culianu. Sunt aceleași „obiecte ideale” pe care noi nu le vedem ca atare deoarece ne lipsește vederea cvadridimensională – noi vedem obiectele și formele ca obiecte și forme determinate, nu ca potențiale deschise să îmbrace orice formă. De fapt totuși, conform interpretării lui Culianu, desfășurarea și deformarea formelor este condiționată de premisele de la care pleacă și cu cât nivelul arborelui este mai departe de rădăcină, cu atât limitările și condiționările sunt mai multe. Deci măsura distanței față de obiectele ideale este direct proporțională cu distanța până la care „au căzut”. Interpretarea în cheie metafizică a gnosticiei explică de ce Culianu vede nihilismul ca fiind net în opoziție cu gnosticismul.

Analiza întreprinsă de Culianu asupra miturilor gnostice l-a condus la descoperirea unei metode de analiză aplicabilă asupra unor domenii diverse ale culturii umane cum sunt: știința, religia, filozofia.

Dacă urmăm îndemnul (provocat de către studiile lui I.P. Culianu asupra gnosticismului) de a reveni mereu la noi înșine prin conștientizare, regândire, reinterpretare și aceasta nu doar „teoretic” ci practic-existențial și situațional, descoperim că în acest moment ne aflăm în interiorul unor concluzii, în interiorul unui final, unui sfârșit. Dacă ne aflăm în sfârșit, implicit ne aflăm și în început. Cele două sunt esențial legate. Dacă ne aflăm în sfârșit înseamnă că implicit ne aflăm în împlinire. Concluziile acestui studiu ar fi împlinirea lui. Împlinirea se obține/se găsește în sfârșit, în eschaton. În opinia noastră, în sfârșit ne aflăm încă din momentul începutului. Așadar nu considerăm acest studiu încheiat și nici împlinit. Considerăm că ne aflăm încă în început.

Acestea ar fi doar câteva implicații posibile desprinse din opera lui I.P. Culianu consacrată gnosticismului.